

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПАРАДИГМАСЫ

*Ибраев Ш.И. – Гумилев Л.Н. атындағы
Евразия мемлекеттік университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы, Қазақстан
Республикасының Еңбек сіңірген ғылым қайраткері*

Абай өлеңдеріне арқау болған адамның көңіл-күйі, психологиялық ахуалы, жақсы-жаман іс-әрекеті мен мінездемесі әлеуметтік ортаның шындығымен, қазақ қоғамының мән-жайымен бірге әдіптеледі. Жақсылықтың да, жамандықтың да себептері бар, олардың қоғамда жаппай таралып, етек алуы жағдай мен әлеуметтік психологияның үстем түскен көріністерімен байланысты.

Жамандық жеке адамның бойында болатын мінездеме болғанымен, оның жаппай таралып, жалпыға ортақ сипатқа ие болуы – әлеуметтік мәртебе алады. Қоғам болып әділетсіздік пен жамандықтан бой тарту емес, керісінше, қалыпты дағдыға, тіптен «жөн» қылыққа айналады.

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Адамдары «кеселді істі» дұрыс санап, одан қорықпайтыны, керісінше оған жол беруі – жеке адамның ғана емес, әлеуметтік ортаның шындығы. Жамандық пен қоғам кеселі – әлеуметтік мәртебеге жеткен.

Байқастап қарасақ адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттердің өрге басуы немесе оның айыпталып, теріске шығарылуы моральдық-этикалық тұрғыдан ғана жинақталып қоймай, қоғам бейнесімен, әлеуметтік ортаның шындығымен бірге пайымдалып отырғанын аңғарамыз. Бұл жағдай этикалық ұғымдарды нақтылы қоғаммен, заманмен байланысты қарастыруды ғана емес, адам мінездемесінің гносеологиялық себептерін, неден және қандай жағдайдан нәр алып жатқанын бірлікте зерделеуге мүмкіндік береді.

Абай ойының әлеуметтік пардигмасы – адам болмысын жан-жақты, жағдай мен ситуациялық көрініске қарай түрлі контексте жинақтауында. Өлең астарында тұрған әлеуметтік негіздеме мен психологиялық ахуал осыған арқа сүйегендіктен мінездеме жеке адам емес, «қоғам кеселі» қатары қабылданады.

Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа,
Құдай құмар қылыпты қалжыратып

немесе:

Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Жамандыққа ұмтылу үлгіге айналған қоғамда мәселе жеке бастың емес, уақыттың және кеңістіктің категориясына айналады. Себебі бұл теріс үлгі – XIX ғасырдағы Абай заманының әлеуметтік шындығы. Адам мінездемесі нақтылы қоғамға, белгілі заманға сәйкес бірлікте ашылған.

Сонымен бірге Абай шығармаларында адам болмысының осылай зерделенуі қайта түлеп отыратын *генеративті* мәнге ие. Ақын ойына тереңдеп бойлаған сайын идея жаңарып, жаңғырып отырады. Себебі адам мен социум арақатысы үнемі қайта пайымдалып отыратын ұғым [1, 110 б.].

Қоғамның қалыптасқан ахуалы – көпшілік үшін бас қатырып, ой толғайтын мәселе емес. Ол – солай болуы керек сияқты өмір сүрудің, тіршілік етудің шарты, берілген мүмкіндік. Сол үшін ырқына көну, пысықайлар үшін соған икемделудің жолына түсу үйреншікті жағдайға айналады. Сипаты өзіне тартатын ұйық батпақ секілді. Түссен, шыға алмайсың.

Үлгісіз жұртты үйретіп, қалдық кейін,
Көп надандар өзіне тартар бейім.
Арылмас әдет болды күлкішілдік,
Біржаң-қылжаң ит мінез дегендейін.

Қоғам душар болған жағдайдан шығуға ұмтылмайды, керісінше, өзіне қарай тартады. Демек, адам бойындағы түрлі қасиеттердің *әлеуметтенуі* теріс жолда екенін Абай бар болмысымен сезініп отыр. Әлеуметтену – адамдардың мәдениетке, табысқа жетуге, тәжірибелерді үйренуге ұмтылысын айғақтайтын ортақ үдерісі [2, 92 б.]. Әлеуметтенудің басты сипаты адамдардың белгілі бір *рөлдерге* енуі, әлеуметтік жүк арқалайтын мінез-құлық пен ойлау тәсілдерін игеруінен тұрады [2, 92 б.].

Абай бейнелеген адамның бойындағы жағымсыз қылықтардың көрінісі әлеуметтену ұғымымен астарлас. Жамандық жеке бастың мінездемесі емес, әлеуметтік мәртебеге ие.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

«Шайтан өрмегі» – кеселді мінездеменің әлеуметтік статусын белгілейді. Қоғамды жайлаған, теріс әрекетке жұмылдырылған үдерістердің астарында тұрған ұғым – әлеуметтік үлгінің жоқтығы немесе шайтан жолы үлгіге айналғандығы. Мақтаншақтық, пысықайлық, арызқойлық, өтірік, өсек, жалқаулық, екіжүзділік т. б. мінез-құлық рөліне ену қоғамда әрекет етудің тиімді жолына, көпшілік тарапынан жаппай айыпталмайтын жағдайға жеткен. Рөл әлеуметтік мазмұнға көшкен.

Әлеуметтану теориясының заманауи тұжырымдарының бірі – «адамдар, ақырында өздерін құлдықта ұстайтын әлемді қалыптастырады» деген ұстанымы [3, 3 б.]. Асылы қоғамның мұндай жағдайға тап болуының алғышарты теріс немесе байыбына бармаған әлеуметтік ахуалдың нәтижесінде жатыр. Абай шығармаларындағы адам мінездемесінің жинақталалуы мен әлеуметтену сипаты түбінде қауіпті межеге келетін, адамдардың өзін-өзі орға жықтыруы мүмкін әрекет екенін аңғарту бар.

Жамандықтың қоғамда жаппай белең алуы – әлеуметтік орта ұстанымының өзгеруіне тікелей қатысты. Қоғам жамандықты жатсынбаған тұста алға қарай жылжып, дамуға емес, ыдырап күйреуге қарай бет бұрады. Ауру қоғамның алдымен ынтымағы кетеді.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінекей, бұзған жоқ па елдің сиқын,
– деген Абай, ынтымағы жоқ елдің әлеуметтік ортасын, оның бұзылған сиқын түрлі қырынан сынға алады. Қоғамның ырқынан шығып кеткен жағымсыз құбылыстардың бетпердесін ашты.

Бір қызығы қоғамды осындай күйге түсіргендер енді өздері де сол қоғамның ағымымен жүріп-тұруға мәжбүр. Оны түзетуге қауқары жетпейді.

Өздерінді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,

– дейді ақын. Қоғам өзін-өзі жөндеуге, жаңадан жол іздеуге мұршасының келмеу себебі әлеуметтік ортада ақын сөзімен айтсақ «бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ».

Бұл жағдай қоғамның тұйықталғанын көрсетеді. Алды-арты құлайтын жарға тірелген қоғамның шарасыздығы – тығырықтан шығатын жол таппауы және табуға да ұмтылмауы.

Абай шығармашылығының әлеуметтік парадигмасын белгілеуге бұл жағдайдың шешуші мәні бар. XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік келбетін, елдік сыйқын ақынның жеріне жеткізе әшкерелеудегі мақсаты – қоғамның қауіпті межеге келгенін, әрі одан шығатын жолдың тығырыққа тірелгенін терең аңғарту еді.

Отаршылдыққа түскен қазақ қоғамының жағдайы бұдан басқаша болуы мүмкін емес те еді. Себебі қазақтарды басқару жүйесі, болыс сайлаудың тәртібі елді ыдыратуға, руды руға қарсы қоюға, сөйтіп алауыздыққа дем беруге бағытталды. Бұл өз ырқы өзінде жоқ халықты азып-тоздыруға, әлеуметтік қарым-қатынастың бұзылуына әкеліп соқты.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамының жағдайында мұнан шығудың жалғыз жолы – адамды түзеу, сол арқылы қоғамды сауықтыру қажет екенін Абай жақсы білді. Сондықтан да Абай шығармашылығы арқылы зерттелетін адам бойындағы жақсы мен жаман қасиеттердің мән-жайын қазақ социумынан бөліп алып қарауға болмайды.

Жеке адам мен социум арақатынасы әлеуметтік ортаның тіршілік ету тәртібі ме қалыптасқан жүйесі арқылы белгіленеді. Ал бұл ортаның әлеуметтік себептері ме қарым-қатынасы Абай ойының түпкі нысанасына айналғандықтан, ақын оны алдымен адамды түзеу арқылы сауықтыру қажет деп тапты.

Осыған сәйкес Абай шығармаларында жақсы мен жаманның сапалық белгілері принциптік ұстаным бойынша екі өріске жинақталып бейнеледі деуге болады. Жинақтаудың мәні жеке адамнан бастап социум сипаттамасына дейінгі аралықтағы ұғымдарды тұтас қамтиды.

Адам бойындағы жағымсыз қылықтардың белең алуы – Абай заманындағы әлеуметтік ортаның шындығы. Жамандықтың үлгісі – қоғамда тұр. Абайды қинаған да, қынжылтқан да осы.

Ал жақсылықтың үлгісі – ақын жинақтаған адамның асыл қасиеттері. Бұл алдағы перспектива.

Әділетті қоғам орнату үшін қажетті басты ұғымдар оның мүшелері – адамдардың кісілік болмысымен тікелей байланысты. Адам түзелмей – қоғам түзелмейді.

Адам бойындағы жағымсыз қылықтардың жиынтығы – қоғамдық кеселге айналған тұста оны айтып қою жеткіліксіз, одан қоғам болып жиіркену қажет.

Жамандық көрсең нәфрәтлі,

Суытып көңіл тыйсаңыз.

Жақсылық көрсең ғибрәтлі,

Оны ойға жисаңыз,

– дейді ақын. Бинарлық оппозиция құрайтын «нәфрәтлі» және «ғибрәтлі» сөздерінің қолданылу мақсаты – жамандыққа жиіркеніш сезімін ояту, жақсылыққа көңіл қоюға шақыру. Себебі бұл өлеңінде Абай адам бойындағы мінез бен іс-әрекеттің жиынтығын екіге бөліп қарайды:

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шашпақ –

Бес дұшпаның, білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рахым, ойлап қой –

Бес асыл іс көнсеңіз.

Жамандық пен жақсылықты бұлайша топтастырудың астарында (контекстінде), әрине, жеке адам ғана тұрған жоқ. Ең алдымен әлеуметтік ортаның кеселі мен саулығы, кірлеген сиқы мен тазалығы таразыға салынғаны анық. Француз структурализмнің көрнекті өкілі К. Леви-Стросстың мифке қолданған тұғырнамасы [4] әлеуметтік үдерістерге де қолданылады [3, 687 б.].

Абайдың:

Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,

Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар,

– деуі ақын ойының әлеуметтік астарын айқындап тұр.

Батыс Еуропа әдебиеттану ғылымының соңғы жылдардағы бет бұрған мәселелерінің бірі – әлеуметтік парадигманың методологиясы [5 136 б.]. Постструктуралистік теориядан кейін әдебиеттің әлеуметтік сипатын және қызметін басты орынға қоятын бұл тұғырнаманың мақсаты қоғамдық үрдістердің әдебиетпен байланысын бірлікте қарастыру.

Абай поэзиясының өміршеңдігі мен актуалдылығы оның көркемдік мінсіздігіне ғана емес, әлеуметтік терең мәні мен астарында жатыр. Ақын шығармаларының әлеуметтік парадигмасы адам мен социумның арақатысын жаңаша пайымдауға шақыратыны сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2015 – 416 с.
2. Бринкерхоф Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018. – 464 б.
3. Рицер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. 10-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018. – 856 б.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 535 б.
5. Турышева О.Н. Теория и методология зарубежного литературоведения. М.: Флинта: Наука, 2013. – 176 с.